

E'ch Xtxolb'il le Yol Awakateko

Literatura Maya en Idioma Awakateko

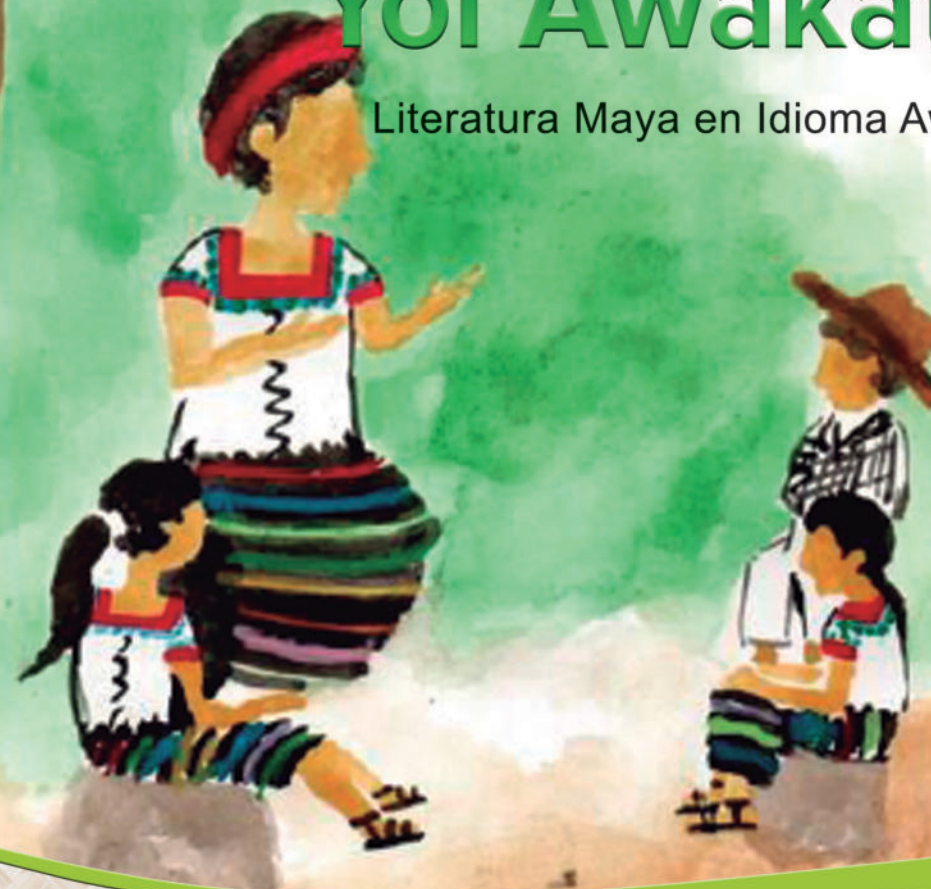

Comunidad Lingüística Awakateka

E'ch Xtxolb'il le Yol Awakateko

Literatura Maya en Idioma Awakateko

Comunidad Lingüística Awakateka

E' B'ajxom/Autoridades
Academia de las Lenguas Mayas de Guatemala

Juan Miguel Salvador González Toledo
Wi'tz B'ajxom/Presidente ALMG

Juan Antonio Us Maldonado
Ky'iltqanil e'ch Aq'un / Director de Lingüística y Comunicación

Hector Rolando Xol Choc
Ajkaw tetz Xmayb'il Yol /Jefe del Departamento Lingüístico

Francisco Samuel Pérez Zacarías
Iky'sanltetz Xtxolb'il / Especialista en Traducción e Interpretación

Academia de las Lenguas Mayas de Guatemala -ALMG-
3ra. Calle 00-11, zona 10, Guatemala, Guatemala
Tel. PBX. 2503 7000 / Correo Electrónico: almg@almg.org.gt
d.linguistica@almg.org.gt

Aq'unwil tetz Kmon Xtximb'il Te'j Yol Awakateko

María Andrea Mendoza Simón
Ky'iltqanil Aq'un/Coordinador de Programa

Oscar Pérez López
Joyol Tqanil Aq'un/Técnico Investigador

Rolando Rodríguez Cristóbal
Ky'iltqanil Poq/Técnico Administrativo-Financiero

Traductora: Aura Verónica Méndez López
Iky'sanltetz Xtxolb'il le Qayol/Técnico Traductor e Intérprete

4ª Calle 02-016 Zona 3, Aguacatán, Huehuetenango.
Telefax: 7766 0222

Facebook: Comunidad Lingüística Awakateka ALMG
Correo electrónico: awakateka@almg.org.gt

Stzib'lal e'ch xtxolb'il

Xhchajb'iltetz U'j	5
Niky' Nachiyajkyib' Q'ej tu Qatxu' Xaw	6
Ye Toka'n Tel Umul Tetz Lub'aj	14
Ye E' Sub' Na'oq' Chik'u'l	21
Ye B'a' Ejnin Xiky	35
Ye Qu's	42
Kob' Ajb'itzin, Kyitz'un Kyitzikyib'	60
O' Tetz Q'an Jal Ejnin Saq Jal	74
Kaqolajay Kolotetz Iximche'	85
Ye Kyaj Xun	99
Ye B'alum Ejnin Ajaw	106
E'ch Yol	111

Xhchajb'iltetz U'j

Ye e'ch xtxolb'il ye nachitxol e' wutzile'n na' ejnin ta' le yol Awakateko nach'eyan tan kolche'n kyetz chitxumu'n ejnin tan kyiwe'n e'ch b'alaj puntil ejnin yolche'n qayol xhchixo'l qatanum. Ye jun u'ja'j nab'i'aj "E'ch Xtxolb'il le Yol Awakateko", i'tz jun u'j qale ate't chitzib'lal lajuj tqan xtxolb'il le yol Awakateko.

Le Ka'wl tetz K'ulb'il Yol Twitz Paxil, nataltzaj ye tajwe'n chib'anlij e'ch aq'un ye xhch'eyanq tan kyiwe'n qayol xhchixo'l nitxa' tetz B'ajx Weq Chusu'n, ncha'tz xhch'eyanq skyetz aq'ol chusu'n tulaq e'ch chusb'il tan xhchajle'n si'la'n skyetz tel nitxa'. Le jun uja'j ate' lajuj xtxolb'il ye nachib'i'aj: 1. *Niky' Nachiyajkyib' Q'ej tu Qatxu' Xaw*, 2. *Ye Toka'n Tel Umul Tetz Lub'aj*, 3. *Ye E' Sub' Na'oq' Chik'u'l*, 4. *Ye B'a' ejnin Xiky*, 5. *Ye Qu's*, 6. *Kob' Ajb'itzin Kyitz'un Kyitzikyib'*, 7. *O' Tetz Q'an Jal ejnin Saq Jal*, 8. *Kaqolajay Kololtetz Iximche'*, 9. *Kyaj Xun*, 10. *Ye B'alum ejnin Ajaw*.

Ye lajuj xtxolb'ila'j, i ky'iltqanil e'ch Aq'un tetz K'ulb'il Yol Twitz Paxil, aq'ontzaj ejnin le yol xhtya'n kytane'n, tantu' wi'nin tajwe'nil at tan kyiwe'n si'la'n qayol xhchixo'l nitxa' cha'stzun jachib'aj iky' le yol Awakateko ejnin jaxomkyen te'j xhe'nku'n tane'n puntil chinajb'il kmon Tqatanum. Tan tilwe'n qo janin chiweqxij nb'anku'n e'ch tel xtxolb'il, tajwe'n jachixmaylij tan Ky'iltqanil Aq'un tetz jun kmona'j. Wi'tzb'il, tajwe'n jachixmaylij tan jun q'u'j ajchusol ye atnin kyetz chixhk'a'tnaqil tan si'la'n ejnin stz'ib'a'n qayol. Na i tajb'il jun kmona'j i'tz tan kyiwe'n e'ch b'alaj xtxolb'il le qayol le'aq e'ch chusb'il xhchixo'l nitxa'.

Niky' Nachiyajkyib' Q'ej tu Qatxu' Xaw

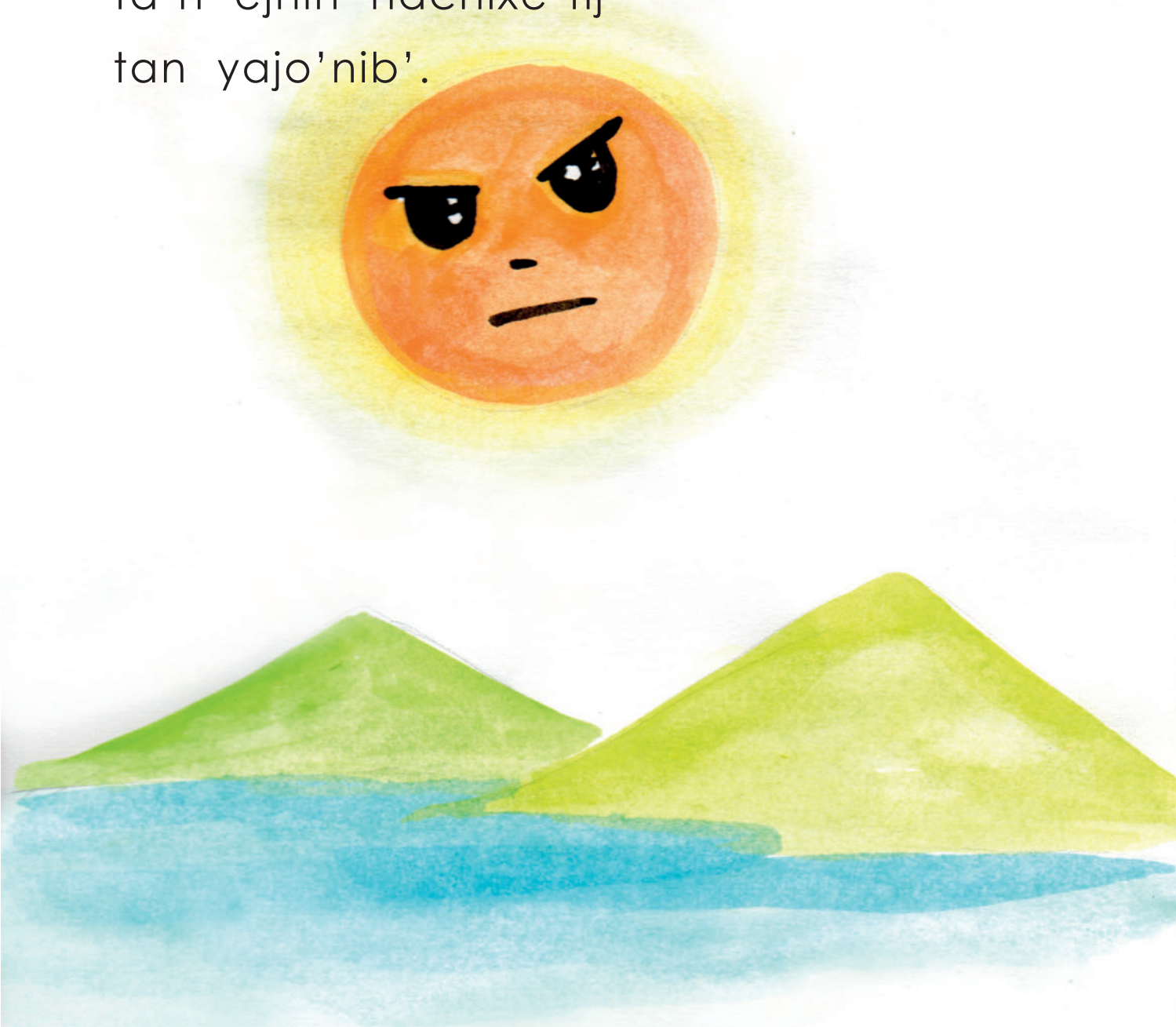

I nachitxol na'ky'e'x ejnin
ta'ky'e'x ye i b'anaq
tenxhchan kyintechin
nachijakyib' q'ej ejnin
qatxu' xaw.

Che'ch e' ye i nab'an
qatxu' xaw jun xtxolb'ila's,
i'tz tantu' wi'nin nab'isun
i' skye'j e' tal ye ate'
tzine'j wixtx'otx'
cha'stzuntetz kyikunin
tz'iky' tetz i'
jaltnin nakawun.

Cha'stzuntetz
nachi'chk'u'l q'ej
ta'n ejnin nachixe'tij
tan yajo'nib'.

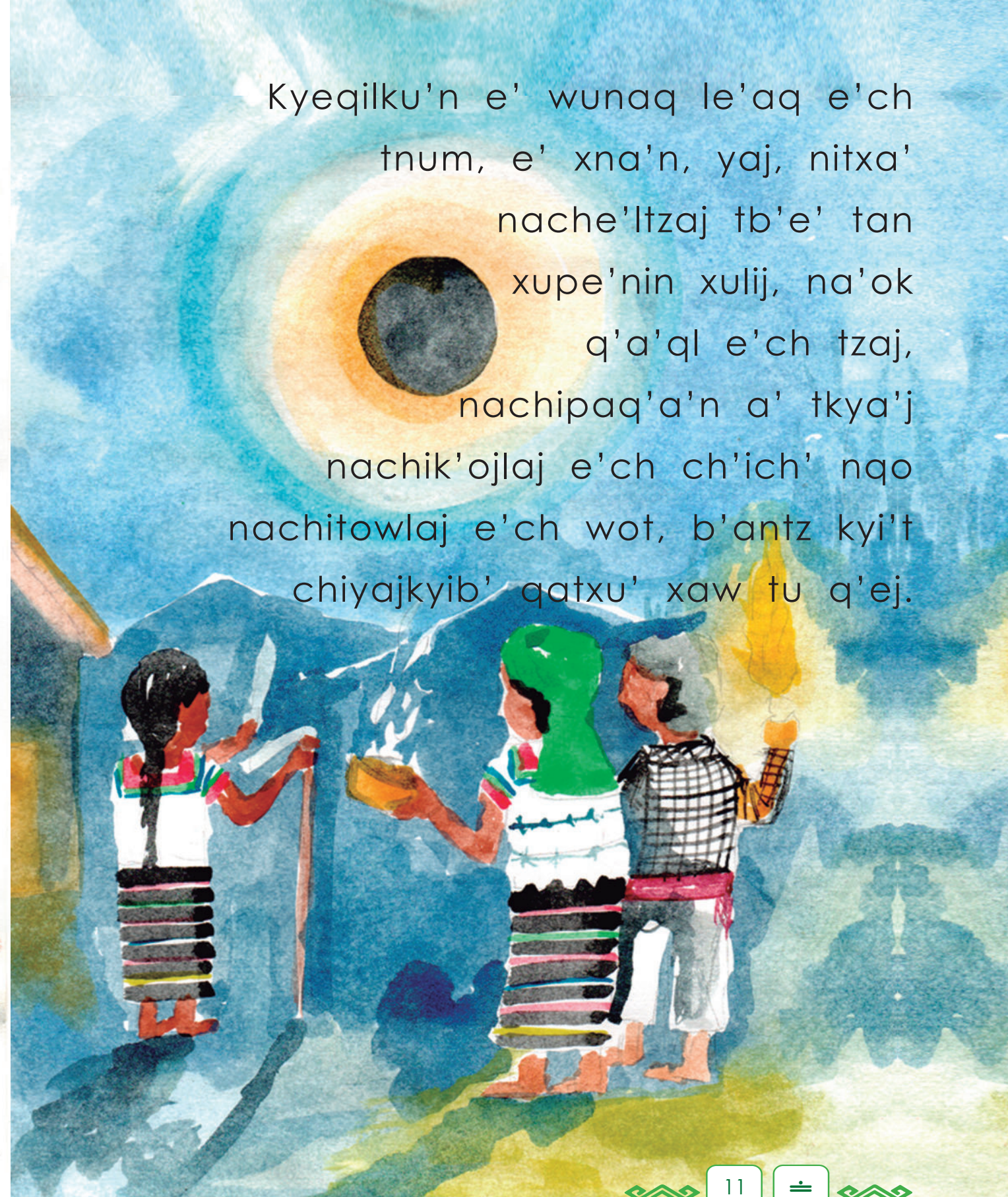

Ye q'ej kyinin na'el
xtxum i' tetz
b'itzuntz technin
nab'isun qatxu'
xaw skye'j e'
mamaj i' ye ate'
tzine'j wixtx'otx'.

I witzkok qatxu' xaw nataq'nin
 tetz q'ej ejnin nimnin tquj
 nachib'an tan yajo'nib'. Te'j
 jun tquja's ye nachiyajkyib'
 chin b'isb'ilnin nab'an tzine'j
 wikojb'il, chin mujnin ejnin
 chin xhexhnin nab'an xekya'j.

Kyeqilku'n e' wunaq le'aq e'ch
 tnum, e' xna'n, yaj, nitxa'
 nache'ltzaj tb'e' tan
 xupe'nin xulij, na'ok
 q'a'ql e'ch tzaj,
 nachipaq'a'n a' tkya'j
 nachik'ojlaj e'ch ch'ich' nqo
 nachitowlaj e'ch wot, b'antz kyi't
 chiyajkyib' qatxu' xaw tu q'ej.

Tantu' kyeqil e'ch
xtxolb'ila'tz at jujun
txuk ejnin ch'onwi'
at yana'sil tel chini'
nab'an.

Ye stzib'lal
nakyal
witzile'n, i'tz
chitane'n
na'ok muj
switz qatxu'
xaw nqo q'ej,
yab'te'n
nachib'an.

Cha'stzuntetz nab'ajij
k'ojla'n e'ch ch'ich',
naku' pitxb'a'n a'
wixtx'otx' tan
chich'eya'n na ky'ixk'uj
ate'tku'n.

Ncha'tz nakyal, qo i
qatxu' xaw nayab'tij,
natelsaj jun yab'il tz'ul
xhchixo'l xna'n ma
ye qo i q'ej chin tz'ul
yab'il xhchixo'l yaj.

Ye Toka'n Tel Umul Tetz Lub'aj

Itzun b'antz, at kob'
tel nitxa' at kyajb'il tan
stz'amle'n jun tel umul.

Itzun b'ene'n tilol tel
umul ye e' tel nitxa',
nintzun tele'n ojqij ejnin
toke'n pitoltib' tzaq' jun
b'utx'uj ch'im.

I jun skye'j e' xiky ye nimtnin i', nintzun
toke'n pitol q'ab' tzaq' ch'im tan
telse'ntzaj tel umul.

Ejnin saje'n jun chin
xob'e'n tetz i': na jun
lub'ajte'tz at tza'j.

Nintzun xome'ninglo' lub'aj
tan chitza'mle'n.

Ntintu' te'j jun tquja's
tule'n jun ky'ilky'itx
ejnin xob'e'ntzuntz
ye lub'aj.

Toke'ntzun jun tir lub'aj
tetz umul.

I nachitxol
 na'ky'e'x sgetz, ye
 e' tel txuk, kuj
 nacho'k tetz junt
 txuk tan
 chikololkyib' tq'ab'
 e'ch il ye
 nanokyen
 xhchiwitz.

Ye E' Sub' Na'oq' Chik'u'l

I tenxhchan nachitxol
 qaky'e'x stzib'lal, at jun
 najb'il b'anaq ye chin
 nachaq'uj tan kojle'n
 tx'otx', itzun na'opon
 chajku'nq'ej,
 nachichomku'nkyib'
 tan wa'a'n ejnin
 nachik'opku'n chiq'aa'
 tan maq'le'n chiwa'
 xe'aaq e'ch wi' tze' ejnin
 stzi' jun tzanla'.

Niky' nachiwan e' najb'ila'tz
nintzun nachopon e' wusin
tan chixmaye'n, nakyilnin ye
b'i nachiwan te'j,
nachib'itnin e' b'iku'n
nakyal, nachitze'en ejnin
chin tzatzi'nin nachib'an tan
wa'a'n xetze'.

Niky' chiwi'te'n, e' najala'tz,
kyaje'n kyilol ama'l ejnin
ib'ene'n junt tir tan aq'un
witx'otx'. Te'j jun tquja's, jun
skyetz ye e' wunaq natzanin
tan chixmaye'n, b'ene'n
tb'itol ye wi'nin toq'e'n jun
xna'n, chin oq'b'ilnin tane'n
wi' ¡Ay, ay! chi b'antz, nintzun
el yab' yaj te'j ejnin taltz
¿Na'tzun skyetz i' jun xna'na'j?

Nintzun toke'n yajtz tan
xtxumle'n ejnin b'ene'n le
ama'l qale baje't
wa'a'n, ntintu' kya'l
jale'n ta'n, nintzun
paqxe'n junt tir i' tan
aq'un.

Itzun niky' atpon yaj
witx'otx', saje'n tb'itol junt
tir ye wi'nin toq'e'n jun
xna'na'tz. Chin wi'nin
tane'n ejnin chin oq'b'ilnin
tane'n tan o'ql le ama'l
qale iwane't e' najb'ila's.
Nintzun xtxumol yajtz
¿Na'skyetz i' ye jun
xna'ne'sa'j?

Nintzun saje'n jun chin
xob'e'n tetz i'.

Paqxe'n junt tir i' le ama'l
ntintu' kya'l jale'n ta'n,
ntinkuntu' e'ch wa'b'e'n
atkyen chitane'n; sub', waj,
txikun, ich... ye kyaje'nkyen
chiq'ol xo'l tza'j ejnin xo'l
txxaq'aa'. Ncha'tz sqen jal
sniky skye'j e'ch tel sowril
sub' ye atkyen.

Nintzun paqxe'n yaj
witx'otx' ejnin xtxolol i'
skyetz tuch' tetz aq'un ye
nb'i nb'ajij.

Te'j jun tquja's, kyeqilku'n
e' b'itonin to'ql xna'n.
Kyeqilku'n ib'ene'n le
ama'l tan xmaye'n
na'ttzun natzane't o'ql
ejnin ye jale'n kya'n i'tz...

iSub'! chi jun b'antz ye
jaltnin xhch'ina'n.
Ite'tz kob'ox tel sub' ye
ikyaje'nkyen chik'oxol
najal tzaq' jun mutx'uj
ch'im ejnin sqen
chitx'amin.

ǵB'ixak nachib'an je'sa'j?
Ye k'uxb'e'tz wi'nin
“xanilte'tz at”, chin plojin
e' wunaqe's. Qaky'aje'nin
e' tel sub', che'ch b'antz.

Che'qatx'aje' ejnin i ye
Iche'qilku'n junt tir e'
wunaqe's qajaqe' skyetz
ǵB'itzuntz nkyaj chik'oxol?
ejnin che'qayaje', che'ch
b'antz

Le junt q'ej, niky' ate'ku'n
te'j kyaq'un, nintzun
kyopone'n junt
tir e' najb'ila's le ite'nin tel
ama'l tan wa'a'n, itzun e'
wunaq ye ate'ku'n nintzun
b'ene'n chijaqol skyetz -
ǵB'a'npe' atixe'twoq? B'a'n,
b'a'n ato't che'ch b'antzaj.

-ǵNatzun itajwoq tzipil

mu'xh t'inb'il?

-Tyoxhtu', che'ch e' b'an

skyetz wunaq. Nintzun

b'ene'n chiq'ol e' skyetz

ye e' tel sub' je'n chisik'ol

ejnin chib'anol b'a'n

skyetz.

-ǵKyajb'iltzunu' nb'an? qajb'il,

chin k'o'knin che'ch b'antz.

-Kyi Ichik'oxu' e'ch k'uxb'e'tz,

chitane'n e' tel sub' (Waj,

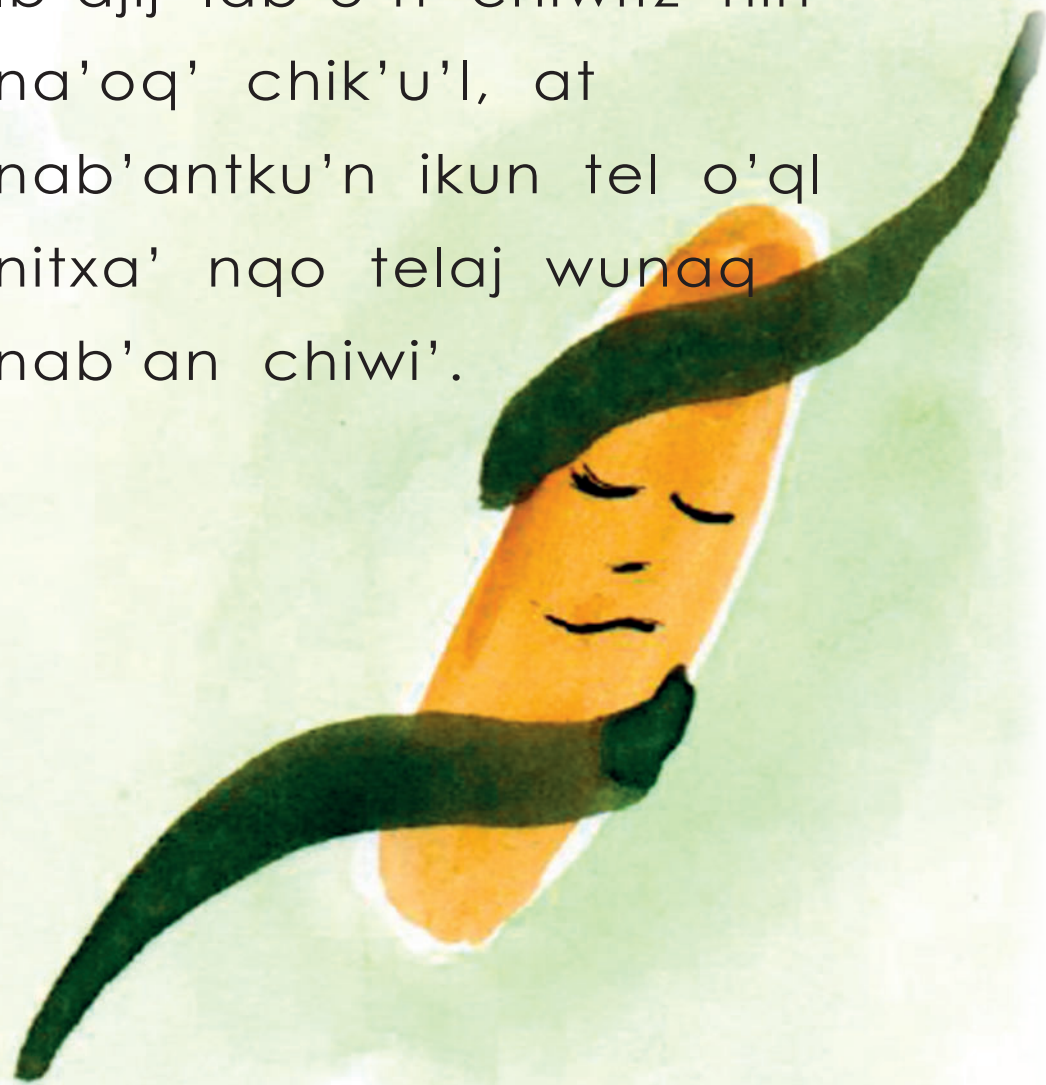
xkuntul lej) ejnin kyeqil e'ch

taqle'n ye natoy qatxu'

tx'otx' sqetz.

Na kyeqil e'ch k'uxb'e'tz at
chitz'ajb'il ejnin ye qo
lb'ajij lab'e'n chiwitz nin
na'oq' chik'u'l, at
nab'antku'n ikun tel o'ql
nitxa' nqo telaj wunaq
nab'an chiwi'.

Ye B'a' Ejnin Xiky

At jun tir b'an at jun xiky
awij jun pixh ko'n i' ta'n.
llen tir ye na'opon xo'l tujul
na'el xtxum tetz ye
at e'ch wi' ko'n
kyi'kt ate'.

Itzun te'j jun tquja's niky'
atkunin, nintzun b'ene'n tilol jun
tel b'a' b'enaqnin tan jute'nin
jun wi' ko'n jaq' tx'otx'.

Nintzun saje'n xhchi'che'nk'u'l xiky, je'n
stz'amol tasaron, xe'te'n tan xhuq'e'n jun
tel jul jaq'tx'otx' tan stz'amle'n ejnin
b'iyle'nku'n
tel txuka's.

Tantu' b'ene'n
tky'al tel b'a'
jun tel wi'
ko'n tetz wa'.

Itzun te'j jun q'eja's ye xika's
kyinin wantz, nanin topone'n
xeka'l ejnin ok xtxolol tetz taj
ye nb'i nab'ajij xo'l tujul.

Niky' xkyewa'n xiky tan
txhole'n il ye b'ajija'n,
nintzun talol taj i' tetz:
-Wil, b'intzij na'awal
te'j ye nb'i nma'ab'an,
ntintu' ntxola' jun
taqle'n tzatz ye chin
tajwe'nin.

Kyeqil e' tel txuk ye
nache'awilnin xo'l tze',
atlenkunin jun tel kyaq'un
ejnin chin nakyilej chi
kyajnaqkyen alij skyetz.

Kyajnaqkyenkunin talol aky'e'x swetz
ye kyi lche'qab'iy e' tel txuk, na
wi'nin il nab'an taw tx'okb'en tan
chitz'aka'n.

B'ittzaj wil, aq'nin mu'xh kyetz te'j
awujul ejnin tzawila' ye wi'nin teqs ejnin
chin b'alajnin sb'ane' awujul.

Ajtza'ql: Kyi ljal qapixhpal te'j kyeqil
e'ch taqle'n ate' wikojb'il
ye chin "xanin".

Ye Qu's

At jun q'ej b'an, at
jun yaj na'aa'uj i'
tan kojle'n tx'otx',
tajwe'n at kojb'il i'
lajuj ky'ajaj xtx'otx'.
Ntintu' kyinin naxon
ye taq'un tanpaj
wi'nin chin ky'ajil at.

kyeqil q'ej na'opon xqel i' tan
taq'le'n wa', ntintu' kyi'knin kuj
xone'n taq'un xhmil xna'n
natilnin, junixe't tel ky'ajaj tx'otx'
sqen kojlij tan i'.

Te'j e'ch q'ej niky' na'aa'uj
 yaj, ilenin tir naxiky'in
 jun qu's tib'aj i'.
 Kyeqil q'ej najilonin yaj tetz
 qu's ejnin natalnin i' tetz: chin
 b'alajnin atz, ntinin xiky'i'n
 awa'n ejnin kyi'knin na'ab'an.

Topone'ntzun jun q'ej ye
 tiky'e'n paj qu's tan tb'ite'n
 yaj, nintzun kwe'ntzaj i' tan
 yol tetz.

B'ene'n jaqol qu's ġb'itzun na'awal?
saje'ntzun stza'wol yaj:
chin b'alajnin atz
kyi'knin na'ab'an ntinin
xiky'i'n ejnin
xiky'i'n awa'n.

Ma wetz, kyeqil q'ej
nanaq'uj ejnin kyinin
naxon waq'un, chin
ch'onin witz nkok. ¡Kyi't
tzintx'aj aq'un!

Nintzun talol qu's tetz yaj tan
je'n chitx'exolkyib'. Ye qu's
tz'okopon i' tetz yaj ma yaj
tz'okopon tetz qu's.

Nintzun kujaj yajtz tetz
qu's, je'n chitz'itpolkyib'
ejnin je'n xtx'exoltib'
chiwanqil.

Ma ye sqen chitx'exkyib',
nitzun b'ene'n jaqol yaj tetz qu's ye
b'itzun nab'aj tan i' ejnin saje'n
stza'wol tetz: ye nanojson wetz
nk'u'l i'tz ye "Sib'el" e'ch taqle'n,
chitetz yaj ye qo i'tznin e'ch sib'el
taqle'n natal i'.

Ma na ite'tz sib' najetzaj
te'j e'ch kyimnaq xhwit,
kyimnaq chej nqo kyichi'
ye nab'aj tan i'.

Ma tetz yaj na
tantub'in wunaq
tetz i', cha'stzun kyi
tele'n xtxum tetz,
chin b'ene'n
k'oxoltib'tz tq'aa'
ejnin chin
stzaje'nku'n tetz i'.

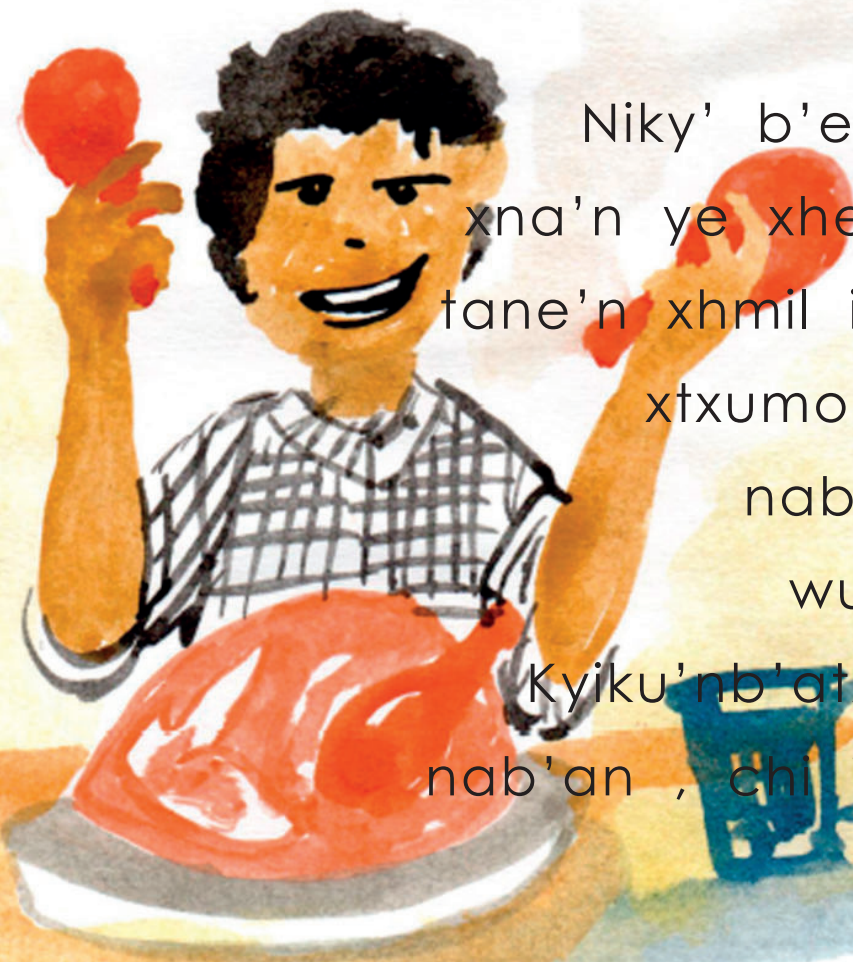

Matzun tetz qu's toke'n
i' tan aq'un, natzan i'
tan kojle'n tx'otx' ntintu'
ploj natilejkyen i'.

Jun tqujtnin tpone'n xqel yaj tan
taq'le'n wa', nintzun b'ene'n talol
xna'n tetz: katzam tan wa'a'n.

Topone'ntzun yaj tan wa'a'n,
nintkuntu' chi'b'aj ejnin a' saje'n tetz
i' tan b'ajse'n, ma ye e'ch itzaj, waj
ejnin lo'b'aj kyi b'aje'n ta'n.

Niky' b'ene'n tilol
xna'n ye xhe'n puntil
tane'n xhmil i' nintzun
xtxumol ǂB'itzun
nab'an wetz
wuxhmil?....
Kyiku'nb'atz sakte'n
nab'an , chi i' b'antz.

Chintzun tele'n yab'tz te'j
niky' b'ene'n tilol ye sqen
xon taq'un xhmil. Nintzun
b'ene'n jaqol i' tetz:

ǵB'itzun
na'ab'anz ye
nimkunin jaxon
awaq'un?
ǵNa'tzun
nkxhch'eyan?

Ntintu' kyi na'a'w stza'we'nin tan yaj,
ntinkuntu' i'tz, i'tz natalnin.

Niky' ixkyewa'n tan wa'a'n,
nintzun taje'nte'tz ye xna'n
ntintu' nab'isun i' te'j puntil
tane'n xhmil.

Niky' topone'n yaj xeka'l
kyilnintu' i' xo'l tz'is tan
b'ajse'n kyeqil e'ch k'olil
txuk ye jale'n ta'n.

Nintzun b'ene'n talol yaj tetz
xqel: l jalu'aj tz'ana'tpontunitz
ye qo Itzakyimsku'n jun xhu'l,
b'och, pach nqo alchoq
txukyil, kyeqil e'ch k'olil e'ch
txuka's chin tzawaq'kyen swetz
na ya'stzun sb'aq wa'n, chi i'
b'antz.

Niky' b'ene'n tb'itol xna'n
nintzun tele'n yab' i' te'j

Nintzun toka'n yaj tan
xtxole'nkyen tetz xna'n ye i
xhmil tetz i', i'tz jun yaj ye chin
ky'ajnin b'anaq ejnin wi'nin
nape'qnin te'j ye najb'il qu's,
chi tetz i' ye qo kyi'knin
ky'ixb'elil najb'il qu's.

Itzun b'ena'n tilol
qu's, nintzun b'en
talol tetz ning
Ichitx'exkyib' ejnin
kujaj qu's.

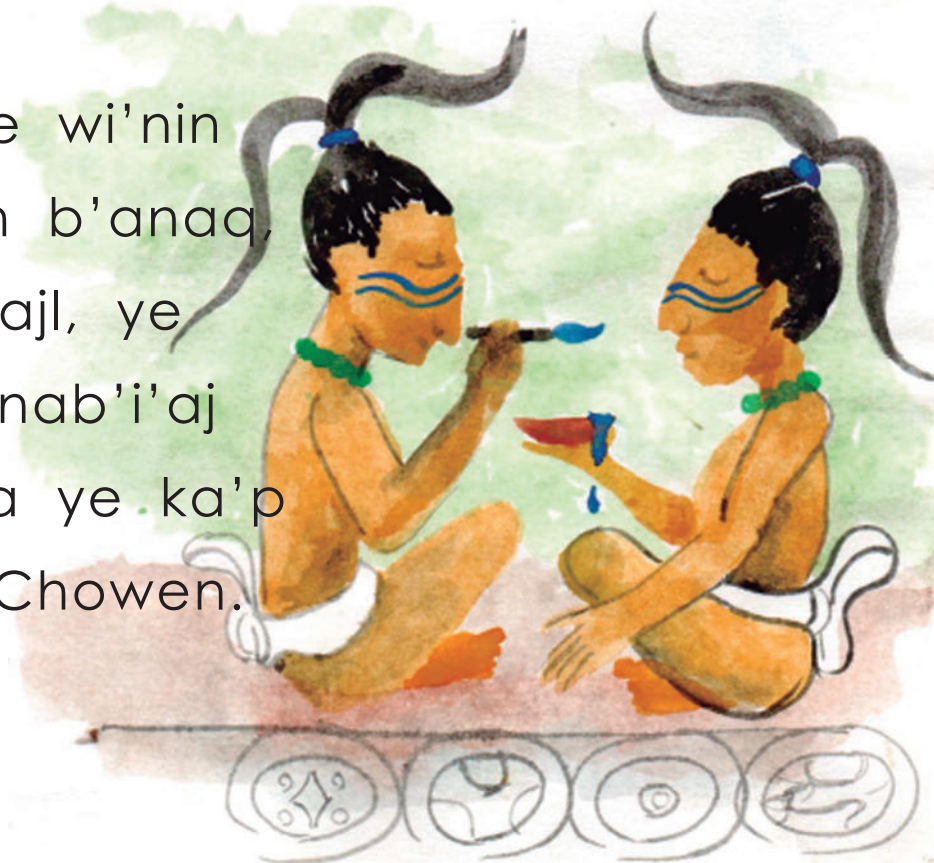
Cha'suntetz niky' tele'n qu's
yaj, kyi't napujxij ta'n ye
nb'i sb'an chintzun toke'n tetz
i' tq'aa', nintzun
tz'e'a'ntz ejnin kyimtz.

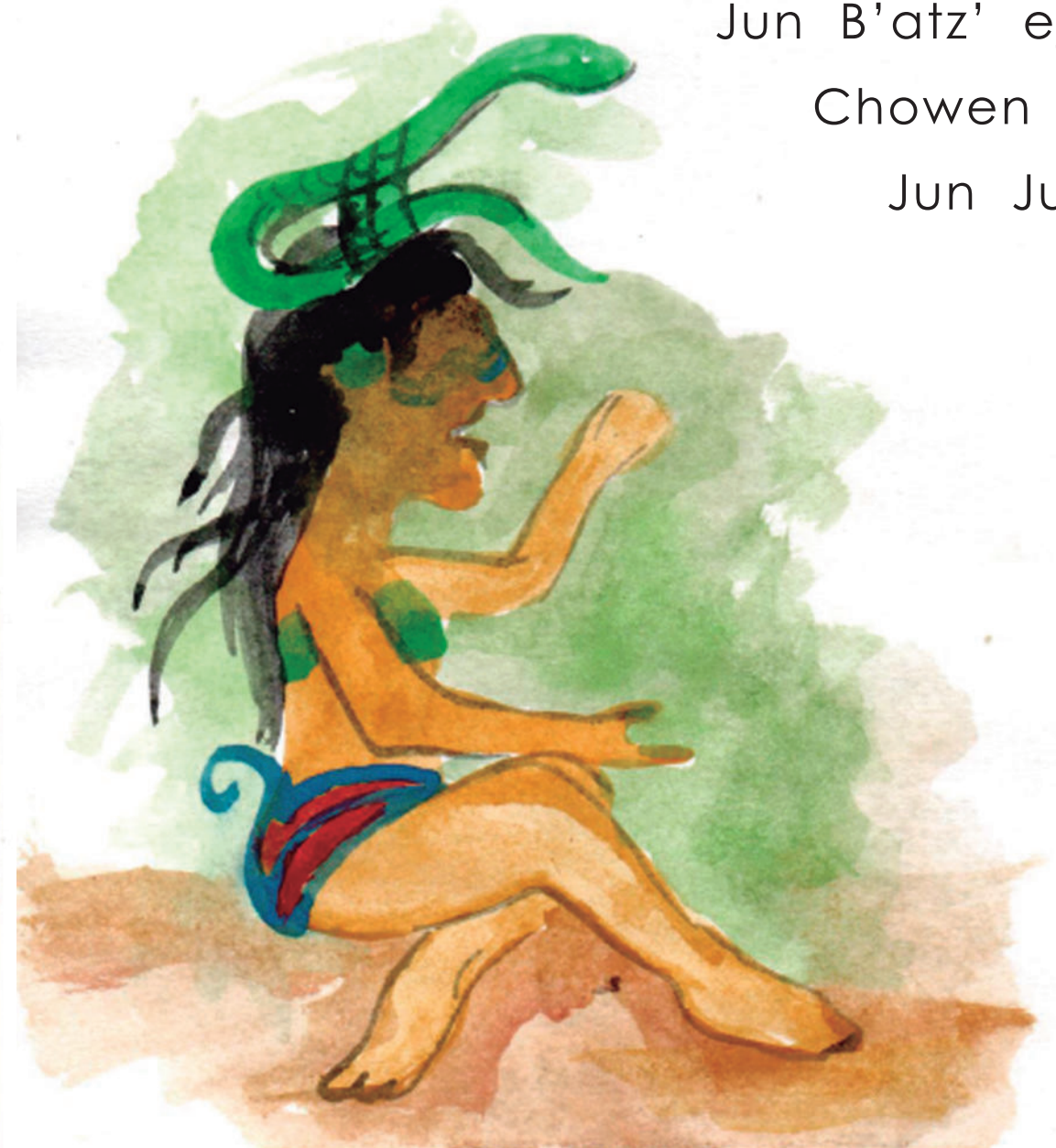
Kob' Ajb'itzin, Kyitz'un Kyitzikyib'

I b'anaq tenxhchan niky' ntaxq chijal e'
wunaq, i nachitxol e' qaky'e'x ye at jun
yaj b'anaq ye nab'i'aj Jun Jun Ajpu.

I'tz jun yaj ye wi'nin
chin xtxumu'n b'anaq
ate' kob' ky'ajl, ye
b'ajx ky'ajol nab'i'aj
Jun B'atz' ma ye ka'p
nab'i'aj Jun Chowen.

Ixb'aqiyalo ya'stzun chitxu'
Jun B'atz' ejnin Jun
Chowen ye xqel
Jun Jun Ajpu.

Ye Jun B'atz' ejnin Jun
Chowen, wi'nin chin
chitxumu'n ejnin wi'nin
chin kyajtza'ql b'anaq,
at xhchiwi' b'iku'n
nab'ajij wixtx'otx' ejnin
xekya'j.

Chin b'alajnin kyitane'n
tan naja'n ejnin
b'a'nkutu' ate't. I
chitaj Jun Jun Ajpu
chajonaqkyen skyetz,
Kyeqilku'n b'i
na'a'w kya'n.

E' ajsu'in, e' ajb'itzin, e'
ajtz'ib' ejnin e' b'anol
teb'lal b'anaqe'.

Ncha'tz e' b'anol
e'ch teb'lal
witzaq k'ub' ejnin
e' b'anol taqle'n
te'j e'ch litz'un
k'ub' ib'anaqe'.

Ye Jun B'atz' ejnin Jun
Chowen nq'e'tz ntintu' e'
ajb'itz, ncha'tz e' ajtz'ib',
b'anol teb'lal ejnin ajb'ixum,
cha'tznintz nakyawaj qatxu'
ixi'n, nachaq'uj witx'otx' ejnin
ye e' na'ky'e'x naky'iky'lon
witzil kyujul ya'stzun na' Choj,
Q'anil, Sqa' ejnin sank'uchil
Ko'n.

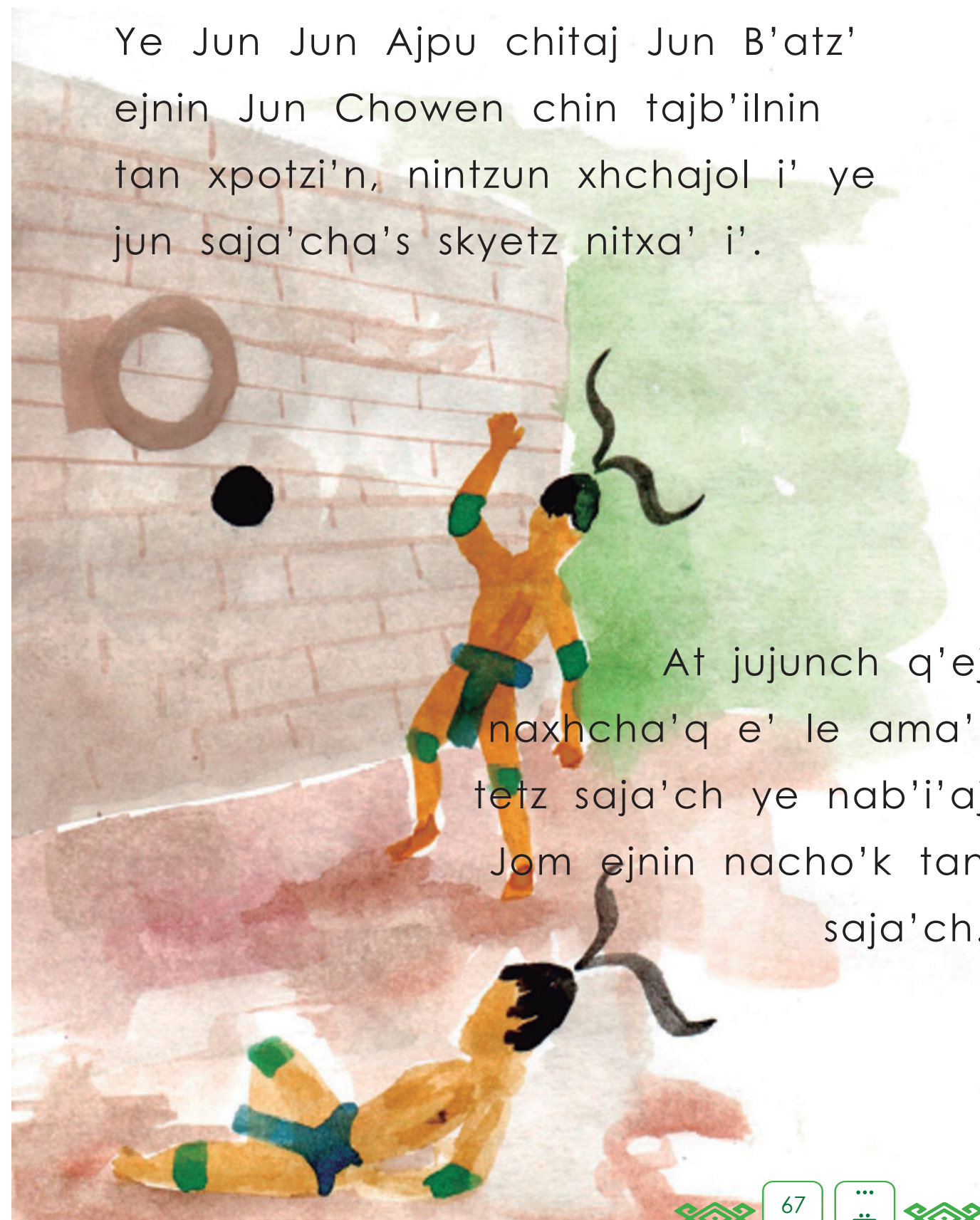

Ate' kob' kyitzik Jun B'atz' ejnin
Jun Chowen ye nachib'i'aj Jun
Ajpu ejnin lxb'alamkej.

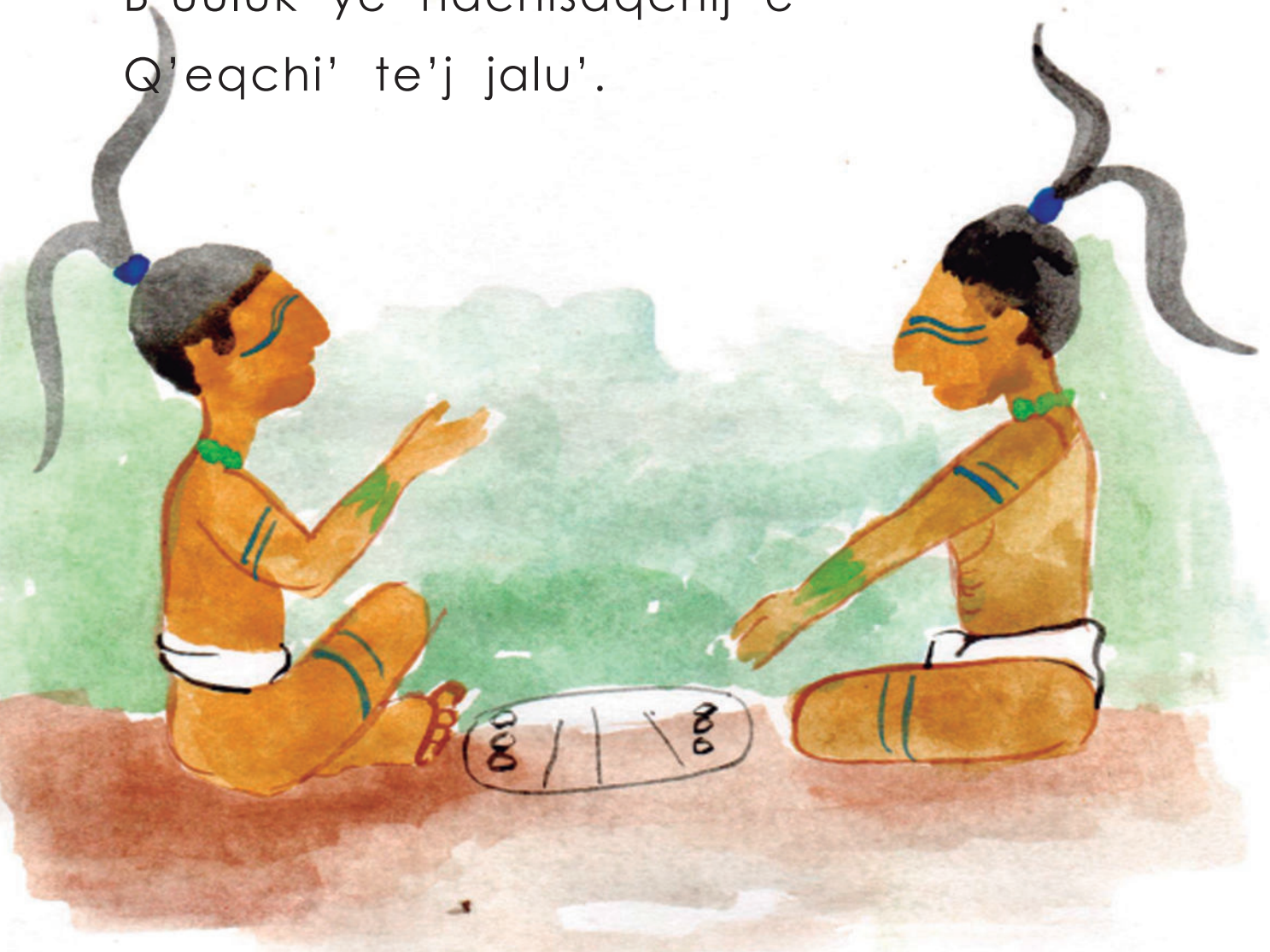
Chin kyajb'ilnin Jun Ajpu
ejnin lxb'alamkej tan
ch'uti'n, soplo'n naxkon
skyetz tan ch'uti'n ejnin
ya'stzun kyetz chiwa'
nab'an.

Ye Jun Jun Ajpu chitaj Jun B'atz'
ejnin Jun Chowen chin tajb'ilnin
tan xpotzi'n, nintzun xhchajol i' ye
jun saja'cha's skyetz nitxa' i'.

At jujunch q'ej
naxhcha'q e' le ama'l
tetz saja'ch ye nab'i'aj
Jom ejnin nacho'k tan
saja'ch.

Ncha'tz at junt saja'ch ye chin
 kyajb'ilnin b'anaq, i'tz ye saja'ch
 tetz Sak, ye jun sajache'j e'ch
 b'aq'witz ixi'n naxkon te'j,
 che'nkuning chi jun saja'ch
 B'uuluk ye nachisaqchij e'
 Q'eqchi' te'j jalu'.

Jun B'atz' ejnin Jun
 Chowen nachiweq
 chib'ixl, chib'itz ejnin
 nachitz'ib'ku'n stzib'lalil.
 Nachib'ixin te'j e'ch B'ixl
 tetz Pujuy, B'ixl tetz
 Saqab'en
 B'ixl tetz Ib'oy
 B'ixl tetz Xq'olja'
 ejnin jun b'ixl
 tetz Ch'itik kyetz wunaq
 tetz kmon Sancos.

At kob' kyitzik Jun B'atz' ejnin
 Jun Chowen ye nachib'i'aj Jun
 Ajpu ejnin lxb'alamkej, itzun
 kyi'tze'n Jun B'atz' ejnin Jun
 Chowen nin chi'che'n chik'u'l
 skye'j e' tantu' chin b'alajnin e'
 ejnin wi'nin chitxumu'n. Ye Jun
 Ajpu ejnin lxb'alamkej e' ajtz'ib',
 e' b'anol teb'lal, e' ajb'ixum
 ejnin e' ajb'itz.

Tantu' xhchi'chb'e'n
 chik'u'l Jun Ajpu ejnin
 lxb'alamkej, nintzun
 kyele'n k'oy Jun B'atz'
 ejnin Jun Chowen
 kyaq'un.

Itzun kyoke'n tetz k'oy nintzun chib'ene'n
xo'l tx'okb'en ejnin itx'aqxe'n kyetz e'.

Cha'stzun ye e' kmon
qatanum jalu' wi'nin
nachu'l tx'aqxij
xhchik'u'l
ejnin nachina'wsaj e'
chib'i'.

Ye e' ajsu'in, e' ajb'itz,
e' ajtz'ib', e' b'anol
teb'lal switz u'j ejnin switz
k'ub' nakyaq' e'ch oy
ejnin nachina'wsaj chib'i'
Jun B'atz' tu Jun
Chowen na ya'stzun e'
taw Xhk'a'tnaqil
Qatanum at tan b'anle'n
e'ch taqle'n jalu'.

O' Tetz Q'an Jal Ejin Saq Jal

I nakyal qataj, qatxu'
ejnin e' qaky'e'x ye
nqabanon. Chin
qanuk'xe'n kya'n te'j saq
ejnin q'an jal,
cha'stzuntetz nab'aj sub'
ejnin lej qa'n ye chin
nab'ix te'j ixi'n.

I na'a'lchij ye ixi'n e'ch
qe'. Cha'stzuntetz, niky'
na'el qe', naqajilonin
ejnin naqajaq tetz ch'oy
ye ninq taq' i' ak'aj ejnin
b'alaj xel qe'.

Ye e' txuk, e'ch ujul,
 tzanla' ejnin e'ch
 Tx'ok'b'en b'ajxkunin
 chijale'nkye'tz sqawitz
 qetz, cha'suntetz
 b'ajxnaqe' sqawitz,
 tajwe'n qaq' chiq'ej ejnin
 qape'qaqen skye'j.

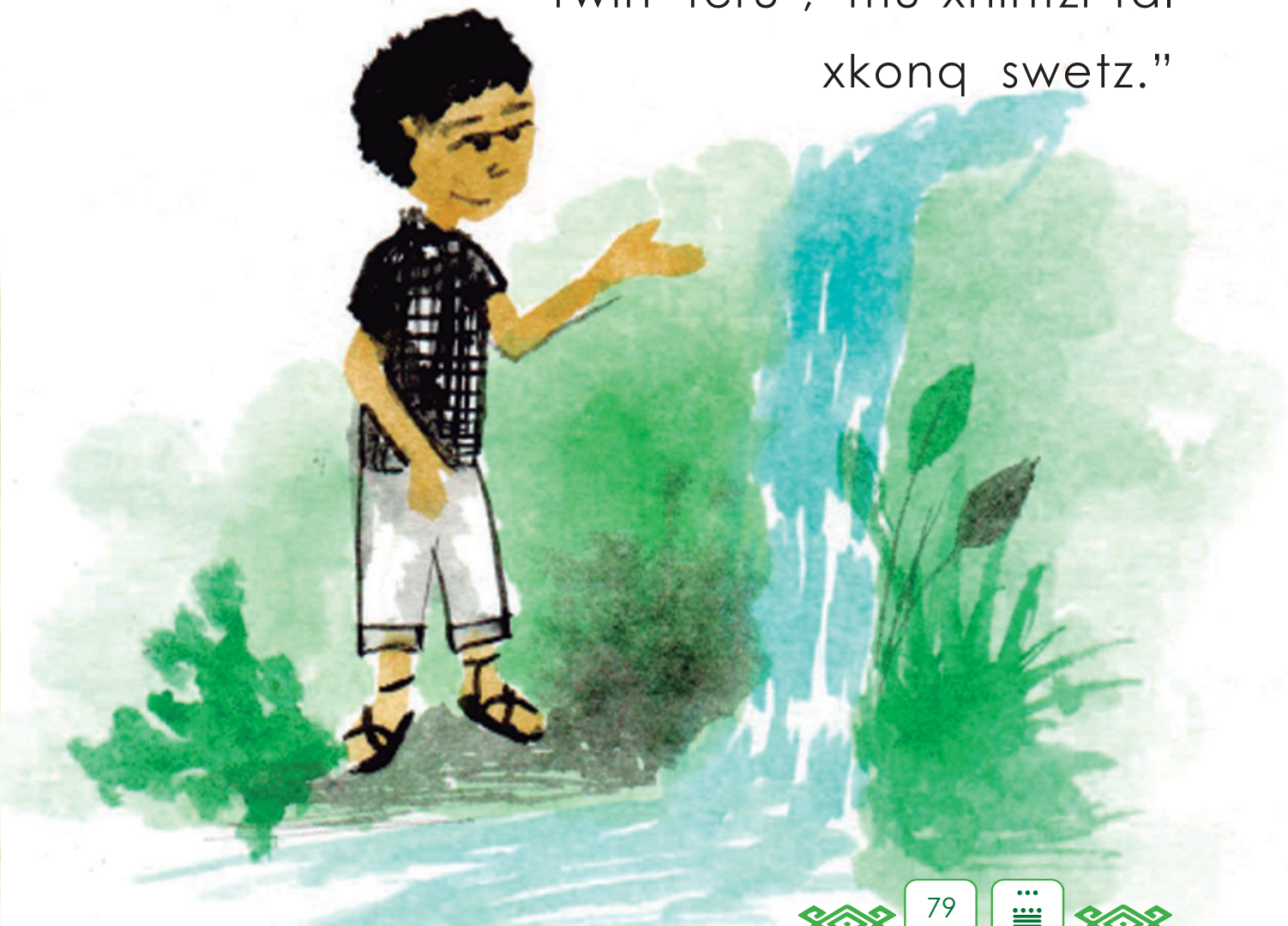
Ye qo lche'awilnin e'
 xwak', kay, txo'm ejnin
 tzit le jun pi'aj a' jkyi
 lche'ab'iyku'n! jkyi
 lche'amak! Na ya'stzun
 talma' ejnin nakiwsan
 jun pi'aj a'a'tz.

Qo lche'ab'iyku'n nqo
lche'atz'am e' tel txuka's,
stzaq jun pi'aj a'a'tz. Na
kyeqil at chitz'ajb'il
che'ch qaky'e'x nab'an.

Jilonkyen tetz a' niky' naxtx'ajon,
b'antz kyi lxxhsak'pij tan a' ejnin
kyi lsak'pij axhch'el. Alkyen tetz
“Alu' a', chin jib'elnin alu',
xkonqu' mu'xhtal swetz tan
xtx'ajle'ntu' nwaqil, kyi ltzinb'an
rwin teru', mu'xhintzi'tal
xkonq swetz.”

Ye qo Itzatz'ame'n jun sub'
 nqo jun lej le mi't, nqo le
 tzma'. Tajwe'n tzaxupku'n ox
 tir tul aq'ab', cha'suntetz
 tzapuk'sa' e'ch ak'uxb'e'tz
 ejnin ilenin nim sb'ane'.

Ye qo ksak'pij le jun xhchunb'e',
 stzi' tzanla' nqo xeka'l....
 tajwe'n Imoxlij awalma'. Jaqaj
 jun b'a'n tetz jun wutzile'n
 tan moxe'n awalma'. Na ilijtnin
 ta'n xhe'n puntil tilej
 atz'aka'n tan paqxe'n
 awalma'.

Kyeqil e'ch taqle'n atlenkunin
chixanil ejnin at jun puntil tan
yol skyetz. Tajwe'n tz'a'w ejnin
jal puntil yol awa'n tetz jun
txuk, jun taqle'n, jun tze' nqo
tetz jun wunaq.

Chin b'alajnin ye qo
tzajaq ama'l, tzajaq
kuyb'il apaj nqo
kxhtyoxhin tetz na'skyetz
nakxhch'eyan, na chin
b'alajnin ye qo lqab'an
e'ch xtxolb'ila'j.

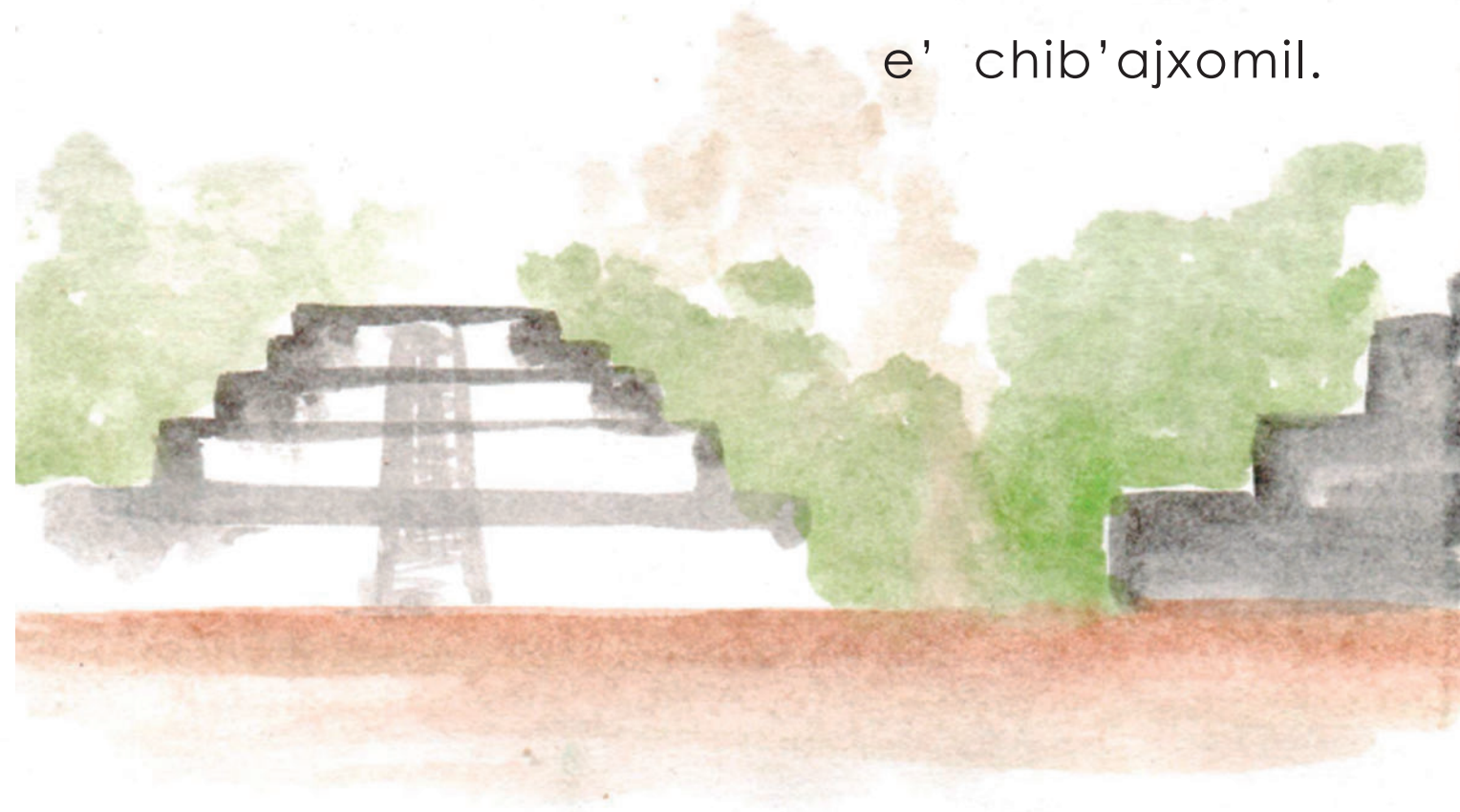

Cha'stzuntetz, niky'intu' o' ejnin
atlenku'n qaq'ej. Atlenku'n
ama'l sgetz tan naja'n, tan
wa'a'n, tan xmaye'n q'ej kyeqil
jalchan ejnin tan xmaye'n
qatxu' xaw ilen tz'aq'b'al.

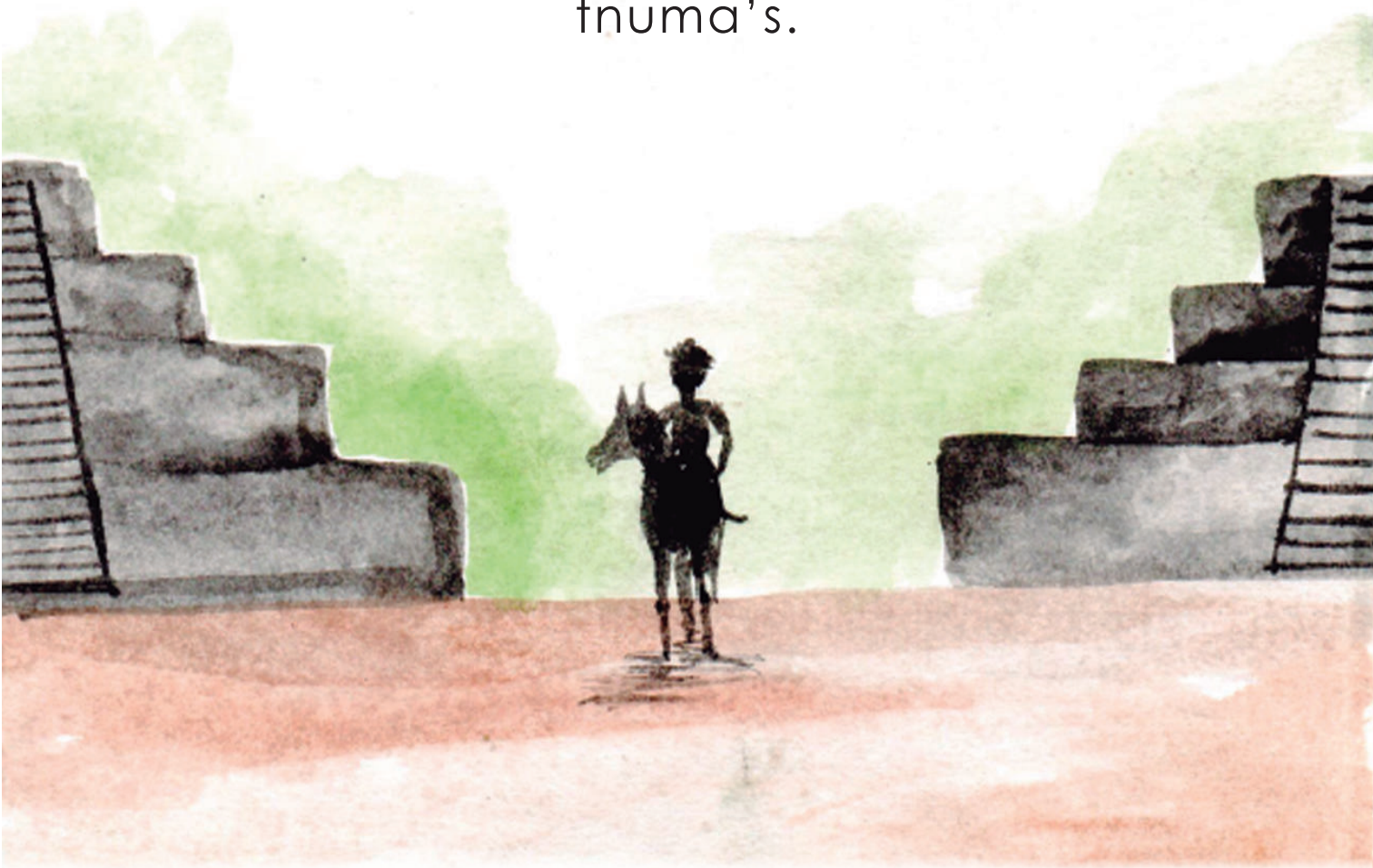

Kaqolajay Kololtetz Iximche'

I b'anaq, Iximche' i'tz jun tnum
qale najlche't e' qatanum
Kaqchikel ejnin kyi'knin nab'ajij
le jun ama'la's, sq'ilnin najlche'
kyeqil wunaq Kaqchikel skyuch'
e' chib'ajxomil.

Ntintu', topone'n jun q'ej
ye tule'ntzaj Tunatiw, jun
yaj ye chin ti'pone'ntzaj
lajky'en pitz'puj a' tib'aj
chej tan tetzaje'n jun
tnuma's.

Ye Tunatiw i'tz jun wunaq chin
plojnin i', kyi nape'q skye'j
qawunaqil, cha'suntetz xe'te'n
i' tan jaqle'n skyetz b'ajxom
ye q'anch'ich' at skye'j e'
Kaqchikel.

Nintzun chixe'te'n e'
b'ajxom tan taq'le'nin
ntinkutu' q'anch'ich' ye
yujij tane'n, chitane'n e'ch
xhwoq' tx'otx' ejnin e'ch
jib'el taqle'n.

Ntintu' kyi tajol Tunatiw
stz'amle'n, xhchi'che'n k'u'l
i' ejnin tatol skyetz e'
b'ajxom: "ǵB'ixak kyi nmu'l
e'ch q'anch'ich' ita'nwoq
swetz? ǵNq'e'stzun tzine'j
nachomxe't e'ch
q'anch'ich' tetz
kyeqil e'ch tnum?"

Nakxtzanwoq tan joyle'n
puntil tan toka'n
iq'a'qlwoq wa'n nqo tan
ixhine'nwoq" chi i' b'antz
skyetz e' b'ajxom.

Nintzun b'uxewe'nku'n
tan Tunatiw tan jaqle'n
jun mil tu kob' syent poq
nqo q'anch'ich' skyetz
e'. Ye e' b'ajxom
techkunin kwe'n chiwitz
b'antz tan jaqle'n ye
kwe'se'nkuntzaj mu'xh
chichojo'n jalenkunin
saje'n kyo'ql switz i'.

Ntintu' kyinin el q'ajab' Tunatiw
skye'j, ejnin b'en taloltz skyetz:
"Tajwe'n tziqy'ajwoqtzaj ye b'alaj
q'anch'ich' swetz tetz o' q'ej.
Ejnin ye qo kyi Itz'ul ita'nwoq te'j
tyempa's, tzitasqa'woq
xhe'nkunin puntil walma'", chi i'
b'antz skyetz ajkaw.

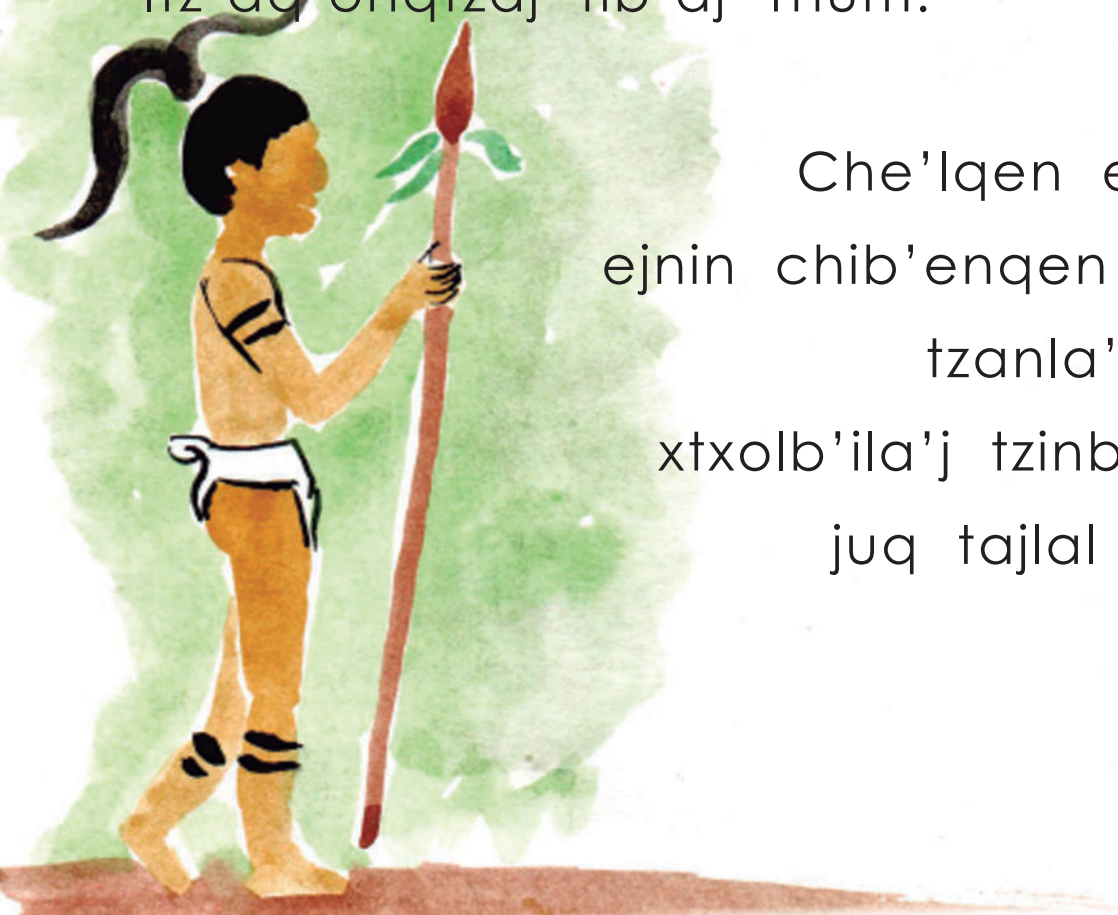

Nintzun kyaje'n tz'ib'a'n le jun u'j
ye xtxolb'ila'j. Lajqe'lnintzun
ixe'te'n e' Ajkaw tan
xhchomle'nku'n kyeqil
chiq'anch'ich', Kyeqilkunin e'
mamaj ejnin e' ky'ajol kyaq'ol
kyetz chich'ich'. Kyeqilkunin
wunaq kyaq'uje'n kya'n Ajkaw.

Niky' sqen kyaq' me'ix
 tajlal ch'ich' tetz Tunatiw
 ye jaqol i', jaltnin jale'n
 jun yaj ye nab'i'aj
 Kaqolajay ejnin talol i'
 skyetz; "Xtzaqwoq wa'n
 tan q'aa', in
 Itz'aaq'onqtzaj tib'aj Tnum.

Che'lqen e' Ajkaw
 ejnin chib'enqen lajky'en
 tzanla'. Ye jun
 xtxolb'ila'j tzinb'ane' le
 juq tajlal Ajmaq".

Che'chkyetz e' ajkaw ye
 qo b'intzijnin natal jun
 yaje's ejnin chib'anol ye
 b'ila's talol. Cha'stzuntetz
 me'ixe't tajlal
 q'anch'ich' ye sqen
 kyaq' niky' kyele'n nil
 kyeqil e'.

Nintzun kyele'n ojqij kyetz
Tunatiw tu e' yaj ye
xomche' te'j i' le jun
ama'le's tantu'
chixob'e'n ye qo sb'an
Kaqolajay ye talol.

Ntintu', taloltu' tetz Kaqolajay
ye kob'ox yola'tz tan
chixo'wse'ntu' wunaq, na ye
b'intzij i'tz kyi'k pisyo' tetz i'
at tan b'anle'n xtxolb'ila's.

Wi'nin stze'ene'n Kaqolajay
ejnin chin tzatzi'nin b'an i'
niky' b'ene'n tilol ye kyele'n
ojqij e' ploj yaje'tz tantu'
chin xob'e'n toka'n tan i'
skyetz.

Chintzun b'antz niky'
xkyewa'n Kaqolajay tan
maqlen tan kyi b'ene'n
chiky'al Tunatiw tu kyeqil
e' yaj ye xomche' te'j i'
kyeqil e'ch q'anch'ich'
tetz tnum.

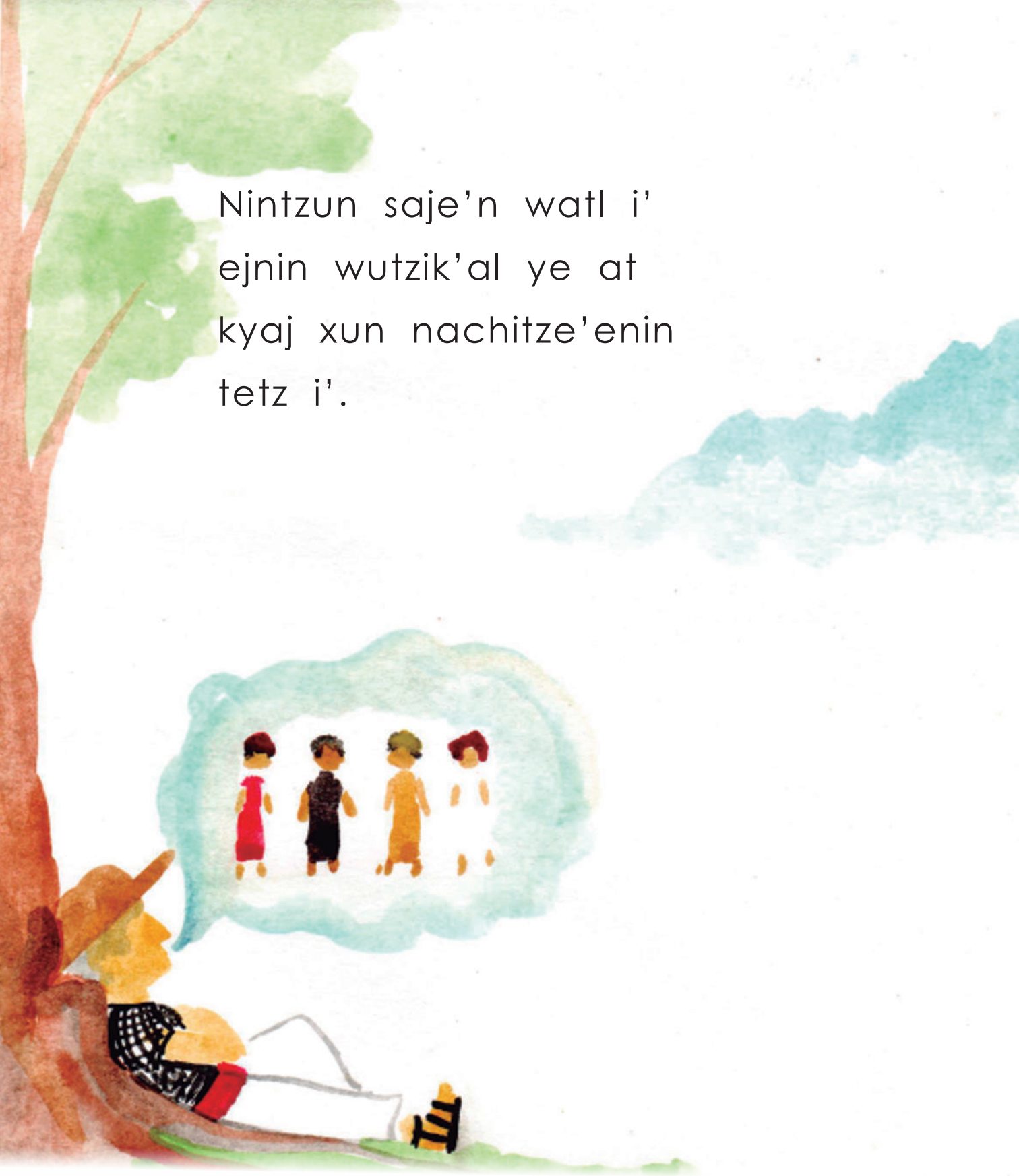

Kyaj Xun

Chin koyewe'nku'n ta'ky'e'x
xe' jun chin wi' b'aqxh.

Nintzun saje'n watl i'
ejnin wutzik'al ye at
kyaj xun nachitze'enin
tetz i'.

Jun skyetz xun kyaq jib'el
kolob', xhchiky ejnin kyaq
jib'el xi'il wi'.

Ma junt xun q'eqku'n
jib'el tetz b'e'chtetz
ejnin q'eq jib'el xi'il
wi'.

Junt xun q'anku'n jib'el
b'e'choq, b'enaq tz'isij
e'ch tel ch'ut tk'u'l ejnin
ye tetz xi'il wi' che'nkuningq
chitane'n tel xma'yil ne'xh
kxe'b'aj.

Ma ye kyaji'n xun b'enaq
chuqpij jun saq kolb'al te'j
ye chin naxe'tnin te'j qul
ejnin natzajtpon te'j tqan,
k'aliye'n jun su't te'j wi'.

Itzun k'ase'n tetz ta'ky'e'x,
jale'n kyaj jal tan i' xlaaj,
chintzun tele'n xtxum tetz
ye i kyaj xuna's toke'n
chichajolkyib' le witziky' i',
ya'stzun e' talma' ixi'n
ejnin jal.

Ye B'alum Ejin Ajaw

At jun q'ej b'an
noje'nkyen jun b'alum
te'j jun ajaw ye chin
ate'n tib'aj jun wi' chul
tan wa'a'n.

Ejin b'ene'n talol
b'alum tetz ajaw:
-Nkwentzaj qajilonq.
Nintzun saje'n stza'wol ajaw:
-Kyi Isk'ul chinku'.

A watercolor illustration of a scene with a large tree. A black cat is perched on a high, thin branch of the tree. On the ground at the base of the tree, a cheetah is walking towards the left. The background consists of soft, painterly clouds in shades of blue and green.

-Ye qo kyi lxhkutzaj,
chin jupon tzawe'j -chi
b'alum b'an -ejnin chin
xhb'aq wa'n tza'j chi i'
b'antz.

-Or, chi ajaw b'antz.

A watercolor illustration of a scene with a large tree. A black cat is hanging upside down from a branch of the tree. On the ground at the base of the tree, a cheetah is standing and looking up at the cat. The background consists of soft, painterly clouds in shades of blue and green.

-Ntintu', b'ajx txukuntzaj
jun nchul, na chin
we'jnin wetz. Chi b'alum
b'antz.

-Tzink'oxa'nin jun tzatz ye
chin q'antnin, chi ajaw
b'antzaj tetz i'.

-Jaqe'n atzi', nachin
q'antnin, qo chin lkopon
wixtx'otx' spo'qaq ejnin
kyi't tzapil, chi ajaw
b'an tetz b'alum.

Nintzun toksal b'alum,
je'n jaqol stzi' ejnin
saje'ntzun k'oxol ajaw
jun chin txa'x chul, chin
kyiwnin saje'n jo'lol ejnin
chin laniwa'nkyen le qul
b'alum ejnin kyime'nin
b'antz.

E'ch Yol

Ye kob'ox yol ate'tzaj le jun u'ja'j ya'stzun e'ch yol jachixkon ejnin at ja'ok chib'i' le yol Awakateko, jachikyaj le jun weqa'j, na qo at jun tz'o'tzwutzil Inojkyen swutz jun wunaq ye Itz'ok tan si'la'n e'ch tel txxolb'il ye tz'ib'a'nche' le qayol.

Awakateko	Yol Xhtya'n	Stzib'lalil
Qatxu' xaw/Qatxu' luna'	Luna	En idioma Awakateko por respeto se agrega madre para nombrar a la luna.
Tx'otx' / Kojb'il	Tierra	Se agrega prefijo a este término, dependiendo del contexto en donde se utiliza, ejemplo: witx'otx' - wikojb'il que son las que se utilizaron en el texto.
Pitxpa'n a'	Agua en reposo	Sin movimiento, estado en que se encuentra el agua. https://www.rae.es/
Plankan	Palangana	Recipiente bajo y de boca muy ancha que se emplea para lavar o lavarse: © Espasa Calpe, S.A.
B'isu'n	Preocupación	B'isu'n en Awakateko, significa preocupación
B'is	Tristeza	Afligido, apenado. https://www.rae.es/
Xhexh	Rojizo	Dicho de un color: Que tira a rojo. https://www.rae.es/
Xulij	Pito	Instrumento pequeño que produce un sonido agudo cuando se sopla en él. https://www.rae.es/

Yana's	Malformación	Anomalía en el desarrollo, especialmente cuando constituye un defecto estructural. https://www.rae.es/	B'anol taqle'n te'j litz'un k'ub'	Orfebre	Persona que labra objetos artísticos de oro, plata y otros metales preciosos. © Espasa Calpe, S.A.
B'utx'uj ch'im	Pajón	Gramínea silvestre, muy rica en fibra, que en época de escasez sirve de alimento al ganado. https://www.rae.es/	Litz'un k'ub'	Piedra preciosa	Es una roca, mineral, vidrio o producto orgánico de origen natural, que al ser cortado o pulido se puede usar en la confección de joyas u objetos artísticos. https://www.rae.es/
Ky'ilky'itx	Gavilán	Ave rapaz, de unos 30 cm de largo desde el pico a la extremidad de la cola, con plumaje gris azulado en la parte superior del cuerpo, blanco con fajas onduladas de color pardo rojizo en el cuello, pecho y vientre, y cola parda con cinco rayas negras, que se alimenta de pájaros y otros animales pequeños que suele cazar al vuelo. https://www.rae.es/v	Aq'un	Afanar	Robar con habilidad y sin violencia. https://www.rae.es/
			Ajkaw	Reyes	El rey es el monarca o soberano de un reino. La forma de gobierno donde el cargo supremo del Estado está en manos del rey se conoce como monarquía.
			B'ajxom	Autoridades	Facultad o derecho de mandar o gobernar a personas que están subordinadas.
Ky'ijilil	Resto	Parte que queda de un todo después de quitar o no considerar una parte. https://www.rae.es/	Q'anch'ich'	Oro	El oro es un elemento químico, se trata de un metal blando de color amarillo y brillante que se encuentra en estado sólido en la naturaleza.
Wi'te'n	Terminar de comer	Expresión que los abuelos utilizan para dar a conocer que ya terminaron de comer.	Moxe'n talma'	Llamar al espíritu	Es una forma que realiza la población Awakateka para regresar el alma de una persona dentro de su cuerpo. Cuando sufre algún susto o algún accidente.
Tz'itponib'	Vueltagatos	Giro brusco.			
Ele'n yab'	Anonada	Anonadado es un adjetivo que deriva del verbo anonadar, desconcertar, sorprender o abrumar.	Chin ate'n tib'aj	Encaramada	Poner a una persona o una cosa en un lugar elevado. © Espasa Calpe, S.A.

Xan	Sagrado	De la divinidad, de su culto o relativo a ellos: recinto sagrado. Que inspira veneración y respeto: su abuelo es sagrado para ella. © Espasa Calpe, S.A.	Sank'uchil Ko'n	Ixpu Tziya'	Es la flor que le aparece a la milpa
Ajtza'qI	Moraleja	Enseñanza moral que se deduce de un relato didáctico o una experiencia: la moraleja de esa fábula me parece un poco cruel. © Espasa Calpe, S.A.	Sak	Sak	Este juego se hace con granos de maíz, juego que se parece al juego del B'uuluk que practican los Q'eqchi' de hoy.
Kyichi'	Estiércol	Excremento de cualquier animal: abona con estiércol de caballo. © Espasa Calpe, S.A.	B'uuluk	B'uuluk	Juego que se parece al juego del B'uuluk que practican los Q'eqchi' de hoy.
Stzajse'nku'n	Deshacer	Quitar la forma a algo, descomponiéndolo. REA	Ch'itik	Ch'itik	Baile de los Sancos.
Jun Jun Ajpu	Jun Junajpu	Personaje del Pop Wuj	Pitz'puj a'	Mar	Masa de agua salada que cubre aproximadamente las tres cuartas partes de la superficie terrestre. https://definicion.de/mar/
Jun B'atz'	Jun B'atz'	Personaje del Pop Wuj	Soplo'n	Cerbatana	Canuto en el que se introducen flechas u otras cosas a modo de proyectiles, que salen disparadas cuando se sopla por un extremo. © Espasa Calpe, S.A.
Jun Chowen	Jun Chowen	Personaje del Pop Wuj	Ch'onwi'	Gestación	Embarazo, y tiempo que dura: que la madre fume durante la gestación es perjudicial para el feto. © Espasa Calpe, S.A.
Jun Ajpu	Jun Ajpub'	Personaje del Pop Wuj	Ajsu'in	Flautista	Persona que toca la flauta. © Espasa Calpe, S.A.
Ixb'alamkej	Xb'alamq'e	Personaje del Pop Wuj	Ajtz'ib'	Escritor	Persona que escribe. © Espasa Calpe, S.A.
Choj	Xtoj	Día del Calendario Maya	B'anol teb'lal	Pintores	Persona que ejercita el arte de la pintura. © Espasa Calpe, S.A.
Q'anil	Xq'anil	Día del Calendario Maya			
Sqa'	Xkakaw	Bebida en idioma quiché y aparece en el Pop Wuj.			

B'anol e'ch teb'lal witzaq k'ub'	Talladores	Persona que talla madera, piedras preciosas y otros materiales, en especial si se dedica a ello profesionalmente. https://www. rae.es/vvv
Sma'/Tzma'	Jícara	Taza pequeña, generalmente con el fondo más grueso que las paredes, que se usa para tomar chocolate. https://www.rae.es/v
Tunatiw	Tunatiw	Hombre que era español
Xhwoq' tx'otx'	Vasijas	Pieza cóncava y pequeña, de barro u otra materia y de forma común u ordinaria, que sirve para contener especialmente líquidos o cosas destinadas a la alimentación. https://dle.rae.es/v

Comunidad Lingüística Awakateka
4ª. Calle 02-16 Zona 3, Aguacatán, Huehuetenango
Tel. 7766 0222
awakateka@almg.org.gt